

44. Палеоліт на українських землях. URL: <https://електронна-енциклопедія.укр/history/paleolit-na-ukrayinskih-zemljah.html>.
45. Свод этнографических понятий и терминов. Вып. 3: Материальная культура. Москва: Наука, 1989. 236 с.
46. Смирнов С. В., Кухарчук Ю. В. Палеоліт. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Paleolyt>.
47. Статут Великого княжества Литовского 1529 года. Минск, 1960. 253 с.
48. Sprawozdanie wojewody Wolyńskiego za 1936 r. Luck, 1937. 195 s.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.21.21>

УДК 378. 016 : 3(075)

Наталія Кінд-Войтюк

Особливості методики викладання історії та суспільствознавчих дисциплін в закладах освіти

У статті розкрито проблеми і методику викладання суспільствознавчих дисциплін у школі. З'ясовано державну політику реалізації реформи навчання суспільствознавчих дисциплін та громадянської освіти у школі, нових ключових понять громадянської освіти. У статті аналізуються програми для учнів 11 класів «Людина і світ. 11 клас», «Філософія. 10-11 класи».

З метою набуття школярами історичної та інших компетентностей, відповідно до державних вимог до загальноосвітньої підготовки учнів, окремою структурною складовою програми запроваджуються практичні заняття з історії.

У системі шкільної історичної освіти, у п'ятому класі традиційно викладається пропедевтичний курс історії. Пропедевтичний характер курсу 5 класу визначає принципи відбору змісту та стилістичні особливості його викладу відповідно до програми. Його зміст спрямовано на досягнення загальної мети шкільної історичної освіти: формування в учнів самоідентичності та почуття власної гідності на основі осмислення соціального й морального досвіду минулих поколінь, розуміння історії і культури України в контексті загального історичного процесу.

Відповідно до навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням українською мовою і вивченням етики чи курсів духовно-морального спрямування в 5-6 класах продовжується вивчення предмета «Етика» або курсів духовно-морального спрямування.

У 2018 році для учнів 10-х класів закладів загальної середньої освіти запроваджується інтегрований курс «Історія: Україна і світ», який спрямований на формування розуміння і вміння інтерпретувати історію України як частину світового культурного, економічного та політичного простору. Ця навчальна дисципліна охоплює основні події, явища і процеси, які визначали історію України і світу в 1914–1945 рр. Відповідно до навчальної програми цей період вивчається за такими розділами: «Перша світова війна», «Соціальні й національні революції в Європі. Українська революція», «Облаштування повоєнного світу: між демократією й авторитаризмом», «Тоталітарні режими як виклик людству», «Україна і світ напередодні Другої світової війни. Початок війни», «Друга світова війна: перебіг і результати».

***Ключові слова:** громадянська освіта, людиноцентризм, україноцентризм, націєтворення, есе, компетентності, курс «Культура добросусідства», курс «Історія: Україна і світ», предмети суспільно-гуманітарного циклу, історія, курси духовно-морального спрямування.*

Kind-Voytyuk Natalia Features of teaching methods of history and social sciences disciplines in educational institutions.

The article reveals the problems and methods of teaching social sciences at school. The state policy of implementation of the reform of teaching social sciences and civic education at school, new key concepts of civic education has been clarified. The article analyzes the programs for 11th grade students "Man and the world. Grade 11 ", " Philosophy. Grades 10-11 ».

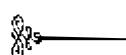
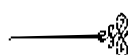
In order for students to acquire historical and other competencies, in accordance with the state requirements for general education of students, a separate structural component of the program is introduced practical classes in history.

In the system of school historical education, in the fifth grade, a propaedeutic course of history is traditionally taught. The propaedeutic nature of the 5th grade course determines the principles of content selection and stylistic features of its presentation in accordance with the program. Its content is aimed at achieving the general goal of school history education: the formation of students' self-identity and self-esteem based on understanding the social and moral experience of past generations, understanding the history and culture of Ukraine in the context of the general historical process.

In accordance with the curricula of secondary schools with instruction in the Ukrainian language and the study of ethics or courses of spiritual and moral orientation in grades 5-6, the study of the subject "Ethics" or courses of spiritual and moral orientation continues.

In 2018, an integrated course "History: Ukraine and the World" will be introduced for students of 10th grades of general secondary education, which aims to develop understanding and skills to interpret the history of Ukraine as part of the world cultural, economic and political space. This discipline covers the main events, phenomena and processes that determined the history of Ukraine and the world in 1914-1945.

According to the curriculum, this period is studied in the following sections: "World War I", "Social and national revolutions in Europe. "Ukrainian Revolution", "Setting up the post-war world: between democracy and authoritarianism",

"Totalitarian regimes as a challenge to humanity", "Ukraine and the world on the eve of World War II. The beginning of the war", "World War II: the course and results".

Key words: civic education, human centering, ukrainocentrism, nation building, essay, competence, course "Culture of Neighborhood", course "History: Ukraine and the World", subjects of the social and humanitarian cycle, courses of spiritual and moral orientation.

Постановка наукової проблеми та її значення. Відповідно до наказів Міністерства освіти і науки України № 52 від 13 січня 2017 р. і № 201 від 10 лютого 2017 р. – на виконання Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 р. та з метою модернізації навчальних програм для 5–11 класів на основі компетентнісного підходу проводиться оновлення програм суспільствознавчих дисциплін. Міністерство освіти і науки України розробило концепцію розвитку громадянської освіти в Україні. У новому навчальному 2018-2019 році учні 10-х класів вивчають інтегрований курс «Громадянська освіта».

Аналіз досліджень цієї проблеми. Окремі питання вивчення суспільствознавчих дисциплін у середній школі розкриваються у дослідженнях Т. В. Бакка [1;2], Т. В. Ладиченко [2; 7], Я. В. Єрмакова [5], Ю. А. Лазебнікової [8], Н. Муляр [10], І. І. Смагіна [12], Н. П. Суходольської [13]. **Мета дослідження** – охарактеризувати методику викладання історії та суспільствознавчих дисциплін.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. На засіданні уряду 3 жовтня 2018 р. Кабмін України схвалив концепцію, яка визначає розвиток громадянської освіти в Україні. Концепція фіксує перелік знань, умінь та навичок, якими має оволодіти людина на кожному з рівнів освіти. Наприклад, випускник школи має розуміти засади здорової конкуренції, уміти брати відповідальність за свої вчинки, мирно вирішувати конфлікти, захищати свої права, відстоювати власну позицію тощо.

Концепція громадянської освіти передбачає низку змістових ліній, які поступово впроваджуватимуться у навчальний процес. Серед них: медіаграмотність, критичне мислення, волонтерська діяльність, участь у веденні державних справ.

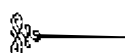
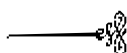
Документ визначає, що головними завданнями громадянської освіти є: правова освіта (допоможе людині зрозуміти, як використовувати свої права, сприятиме розумінню конституційних прав та обов'язків) та громадянська активність (заохочуватиме впливати на процеси ухвалення рішень на загальнодержавному і локальному рівнях).

Методика викладання суспільствознавства - це галузь педагогічної науки, що досліджує процес навчання суспільствознавчих дисциплін з метою підвищення його ефективності та якості [7, 9]. Вона покликана удосконалити процес навчання, його організацію, виявляти основні фактори, а також розглядати питання: навіщо вчити? чому вчити? як вчити? [1, 21].

Основними факторами навчання є цілі, що визначаються державою і суспільством: зміст і структура суспільствознавчої освіти, закріплені в стандартах, програмах, підручниках; науково-методична організація процесу навчання (форми, методи, прийоми, засоби викладання та вивчення); пізнавальні можливості учнів; результати навчання.

З 2018/2019 навчального року в закладах загальної середньої освіти до інваріантної складової Типових навчальних планів введено інтегрований курс «Громадянська освіта». Поняття «громадянська освіта» включає в себе розвиток та соціалізацію особистості, формування її національної самосвідомості, громадянської позиції, загальної культури, світоглядних орієнтирів, критичного мислення, творчих здібностей, дослідницьких та аналітичних навичок та професійних якостей [11]. За програмою, основними поняттями громадянської освіти є такі: людина, особа, громадянин, права людини, верховенство права, інклюзія, громадянське суспільство, громада, громадянська участь, демократія, держава, відповідальність.

Особливості цього курсу: це інтегрований курс, що охоплює філософські, аксіологічні, політичні, правові, економічні, культурологічні та соціально-психологічні знання; він спрямований на формування світогляду учнів старшої школи; сприяє формуванню особистісних якостей та ціннісних орієнтирів, які має громадянин демократичного суспільства, вчить громадянської участі та відповідальності [4].

В основу курсу покладено глобальні цілі ООН, Декларацію ООН з освіти та виховання в області прав людини, Хартію Ради Європи з освіти для демократичного громадянства й освіти з прав людини, практичні пропозиції щодо розвитку компетентностей для демократичного громадянства в Новій українській школі та керівні принципи ОБСЄ щодо освіти в галузі прав людини для системи середньої школи.

Навчання відбувається на трьох рівнях: засвоєння знань; розвиток розуміння і ставлень; здобуття практичного досвіду.

Навчання учнів має включати самоаналіз, характеристики типових життєвих ситуацій та визначення способів їхнього регулювання; проектування процесу самовдосконалення; проведення зустрічей із лідерами громад, депутатами, суддями, журналістами, волонтерами тощо [5, 30-31].

Учитель може обрати з-поміж різноманітних практичних методів, які пропонуються у програмі, проведення дебатів, рольових ігор та симуляцій, вивчення кейсів, перегляд та обговорення фільмів, виставок, організація досліджень, презентацій.

Курс громадянської освіти особливий тим, що головна увага в ньому приділяється не стільки отриманню учнями нової інформації, скільки виробленню навичок, умінь та формуванню ціннісних орієнтирів людини і громадянина, що є принципом компетентнісного навчання, яке зараз впроваджує МОН.

Ефективним способом залучення учнів є самооцінювання та взаємне колегіальне оцінювання у класі (peer assessment) – методи, які дозволяють учням брати на себе відповідальність за власне навчання. До того ж, сприяють детальному ознайомленню учнів із критеріями оцінки, активному засвоєнню вивченого. Втім, буде і стандартні семестрове та річне оцінювання [4].

У програмі курсу йдеться про те, що особливе значення під час вивчення цього предмету надаватиметься досвіду, який вже мають учні. Ситуації, які траплялись у їхньому житті, можна буде обговорити та розібрати з учителем (наприклад, на тему основних прав людини), аби зрозуміти алгоритм дій.

Зміст громадянської освіти передбачає інтеграцію соціально-гуманітарних знань та орієнтацію на розв'язання практичних проблем, інтегративних громадянознавчих знань.

Запровадження громадянської освіти є забезпечення мінімальної функціональної громадянської освіченості індивіда. Цієї мети можна досягти, лише застосовуючи «багатовекторний» підхід, тобто зосередивши увагу на кількох ключових моментах. Перш за все, учнівську молодь необхідно озброїти компетентностями, необхідними для участі в житті суспільства на всіх рівнях, що передбачає, насамперед, здатність реалізовувати свої права й свободи, поважаючи при цьому права й свободи інших громадян, а також діяти у відповідності до власних переконань і цінностей. Надзвичайно важливо сформувати в молодих громадян України повагу до прав людини, плюралізму та демократії, верховенства закону, виховати в них неприйняття насильства, ксенофобії, расизму, агресії, нетерпимості [6, 101-102].

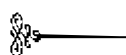
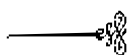
Зокрема, для досягнення мети громадянської освіти слід забезпечити теоретичну й практичну підготовку учнів. Передусім, молоде покоління потрібно ознайомити зі світовими демократичними здобутками та особливостями становлення демократії в Україні.

Зміст програми з громадянської освіти не містить уроки узагальнення і тематичного контролю. Тому вчитель на свій розсуд може планувати такі уроки, оскільки програма не містить розподілу навчального матеріалу за годинами.

Під час розподілу навантаження варто надавати перевагу вчителям історії та правознавства, як викладачам курсу «Громадянська освіта».

У старшій школі чинними залишаються програми для учнів 11 класів «Людина і світ. 11 клас», «Філософія. 10-11 класи».

У контексті російської інформаційної агресії особливе місце в нашому суспільстві посідає медіаграмотність. З 2015 року відбувається методологічне та кваліфікаційне забезпечення процесу упровадження медіаграмотності та методик критичного мислення до викладання суспільних дисциплін у закладі загальної середньої освіти. Посібник «Медіаграмотність на уроках суспільних дисциплін та електронний посібник для вчителя «Медіаграмотність та критичне мислення на уроках суспільствознавства» сприяє набуттю медіаграмотності та навичок критичного мислення старшокласниками під час вивчення курсу «Людина і світ» та інших суспільствознавчих курсів [4].

На порталі розміщуються новини медіаосвіти, поповнюється електронна бібліотека, календар подій, плани уроків, презентації тощо).

Саме для набуття практичних навичок й компетентностей для життя й був розроблений наскрізний інтегрований курс «Культура добросусідства». Його програми успішно пройшли апробацію й схвалені до використання. Зміст курсу є інтегрованим і, таким чином, дозволяє здобувачеві освіти побачити явища навколишнього життя в їх взаємозв'язку і взаємовпливі. Пріоритетність виховних та розвиваючих завдань через активну практичну діяльність сприятиме формуванню певних навичок і моделей поведінки, у першу чергу, спрямованих на розвиток особистості, її культурної компетентності, громадянської свідомості й повагу до різноманіття.

Вчителям при викладанні суспільствознавчих дисциплін варто користуватися чинними навчальними програмами: для учнів 5 – 9 класів: «Історія України. Всесвітня історія. 5–9 класи», затверджені наказом Міністерства освіти і науки України від 07.06.2017 р. № 804; для учнів 11 класів: «Історія України. Всесвітня історія», затверджені наказом Міністерства від 14.07.2016 р. № 826 [11].

Учні 10 класів будуть навчаються за новими програмами. Міністерством рекомендовано для вивчення інтегрований курс «Історія: Україна і світ», а також два окремі курси «Історія України» та «Всесвітня історія».

Для підвищення результативності навчання варто синхронізувати вивчення історії України та всесвітньої історії в тих класах, де всесвітня історія та історія України вивчаються паралельно (7-11 класи). Проте вчитель може організувати вивчення учнями програмного матеріалу зазначених курсів як послідовно, так і паралельно.

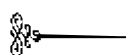
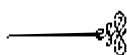
У системі шкільної історичної освіти, у п'ятому класі традиційно викладається пропедевтичний курс історії. Пропедевтичний характер курсу 5 класу визначає принципи відбору змісту та стилістичні особливості його викладу відповідно до програми. Його зміст спрямовано на досягнення загальної мети шкільної історичної освіти: формування в учнів самоідентичності та почуття власної гідності на основі осмислення соціального й морального досвіду минулих поколінь, розуміння історії і культури України в контексті загального історичного процесу.

Беручи до уваги вікові особливості пізнавальної діяльності дітей 10-11 років, в учнів маємо формувати первинні поняття та уявлення про розвиток, предмет вивчення й суспільну роль історії як науки і як живої пам'яті про життя людей у минулому. Учні мають також опанувати на початковому рівні (уміти оперувати) значною кількістю історичних термінів[9]. Зрозуміло, що успішних результатів у навчанні історії можна досягти за умови опанування учнями вміння й навичок опрацювання навчального історичного матеріалу, тому саме це є предметом спеціального відпрацювання на уроках курсу.

Принципове значення для організації навчання історії в 5 класі мають активні та інтерактивні методи. Передумовою активного навчання є чергування різних форм діяльності учнів. Наприклад, працюючи з текстом, учні можуть шукати відповідь на запитання, добирати коментарі до ілюстрацій, складати план, порівнювати текст з ілюстраціями та картами, знаходити нові слова та витлумачувати їх за інструкціями підручника.

У 2018 році для учнів 10-х класів закладів загальної середньої освіти запроваджується інтегрований курс «Історія: Україна і світ», який спрямований на формування розуміння і вміння інтерпретувати історію України як частину світового культурного, економічного та політичного простору. Змістове наповнення предмета базується на засадах громадянської спрямованості, людиноцентризму, україноцентризму, націєтворення, європейськості. Проблематику історії України вмонтовано у світовий, насамперед європейський історичний контекст і водночас показано, як вона цей контекст творить. Програма акцентує увагу на взаємодії української та світової історії, а також на складних викликах, які з'являлися перед тогочасними державами, націями і людьми [4].

Програма охоплює основні події, явища і процеси, які визначали історію України і світу в 1914–1945 рр. Це один з найдраматичніших періодів у світовій історії, адже своєрідним його обрамленням стали дві світові війни. Відповідно до навчальної програми цей період вивчається за такими розділами: «Перша світова війна», «Соціальні й національні революції в Європі. Українська революція», «Облаштування повоєнного світу: між демократією й авторитаризмом», «Тоталітарні режими як виклик людству», «Україна і світ напередодні Другої світової війни. Початок війни», «Друга світова війна: перебіг і результати».

Програма орієнтує учасників освітнього процесу на результативну діяльність. Програма, зокрема, спонукає школярів до занять біографістикою, творення психологічних портретів історичних особистостей, а відтак до розуміння сутності історії. До кожної теми подано орієнтовну тематику практичних занять, навчальних проектів або есе. Проекти й есе можуть виконуватися за вибором як учителя, так і учнів, як у класі, так і вдома, але з обов'язковим обговоренням результатів на уроці. Учитель має оцінити, насамперед, уміння учнів виконувати подібні завдання, бо переліки фактів завжди будуть неповними, а судження учнів матимуть різний рівень узагальнення [10, 64-65].

У програмах з історії України та всесвітньої історії для 10-11 класів передбачено виконання практичних робіт, навчальних проектів та написання есе. Виконання рекомендованих видів робіт спрямоване на формування предметних компетентностей, розвиток творчо-пошукових умінь і навичок. Для досягнення цієї мети та раціонального використання навчального часу вчитель обирає запропоновані види робіт з розрахунку не більше двох видів робіт під час вивчення навчального розділу.

З метою набуття школярами історичної та інших компетентностей, відповідно до державних вимог до загальноосвітньої підготовки учнів, окремою структурною складовою програми вперше стають спеціальні уроки – практичні заняття. Практичні заняття з історії відрізняються від практичних та лабораторних робіт з природничих предметів. Такі заняття в курсі історії мають подвійну мету: по-перше, вони є способом вивчення нового матеріалу на основі опрацювання історичних джерел; по-друге, – важливим засобом формування предметних умінь і навичок учнів. Кожне із запропонованих практичних занять присвячується певній темі. Урок має описану вище структуру, проте передбачає переважно самостійну роботу учнів – індивідуальну чи групову – над окремими питаннями теми із використанням різноманітних джерел знань (підручників, де вміщені необхідні відповідно до теми історичні джерела різного виду, включаючи як текстові, так і візуальні, довідкові матеріали, запитання і завдання, Інтернет-ресурсів, фондів музеїв, місцевих історичних пам'яток, що оглянуті учнями) [3, 18-19].

Відповідно до Типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням українською мовою і вивченням етики чи курсів духовно-морального спрямування (додаток 13 до наказу Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 03.04.2012 р. № 409 в редакції наказу Міністерства освіти і науки України від 29.05. 2014 № 664) у 2018 -2019 навчальному році в 5-6 класах продовжується вивчення предмета «Етика» або курсів духовно-морального спрямування. Для шкіл, що користуються іншими Типовими планами, ці курси можуть вивчатись за рахунок варіативної складової.

Викладання основ християнської етики та інших предметів духовно-морального спрямування в закладах загальної середньої освіти відбувається за умови письмової згоди батьків та за наявності підготовленого вчителя [4].

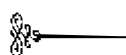
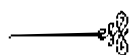
Зміст курсів духовно-морального спрямування не передбачає катехізацію, неприпустимим є також нав'язування учителем дітям власних поглядів у ставленні до тих чи інших Церков, примусу дітей до молитви під час уроків, відвідування церковних служб тощо.

Предмети духовно-морального спрямування слід викладати в тісній співпраці з батьками, інформувати батьківську громадськість про особливості християнської етики, давати їм можливість відвідувати уроки і позакласні заходи з предмета.

Програмами обов'язково передбачено години резервного часу, які вчитель використовуватиме на власний розсуд[4]. Згідно з Інструкцією з ведення ділової документації у загальноосвітніх навчальних закладах I-III ступенів (наказ Міносвіти і науки №240 від 23.06.2000 р.) календарне планування навчального матеріалу здійснюється учителем безпосередньо в навчальних програмах. Можна користуватись також окремими брошурами, зробленими на основі навчальних програм. На основі календарних планів учителі розробляють поурочні плани, структура і форма яких визначається ними самостійно[13, 48-50]. Поурочними планами для вчителів можуть слугувати також методичні посібники, що мають гриф Міністерства освіти і науки України. Під час розроблення календарних планів вчитель може на власний розсуд використовувати резервні години – планувати проведення практичних, контрольних робіт, семінарів, засідань круглих столів тощо.

Крім того, учитель на свій розсуд може об'єднувати уроки узагальнення і тематичний контроль; зробивши відповідні записи в журналі.

Учніські зошити з предметів суспільно-гуманітарного циклу переглядаються учителем один раз на семестр і бал за ведення зошита може виставлятися у журнал. При виставленні тематичних оцінок вчитель на власний розсуд може враховувати або ні оцінку за ведення зошита [4].

Підручники, посібники, робочі зошити, атласи та контурні карти, зошити для контролю і корекції навчальних досягнень тощо, що використовуються на уроках, повинні мати гриф Міністерства освіти і науки України [13, 54-55].

Висновки й перспективи подальших досліджень. Методика викладання суспільствознавства - це галузь педагогічної науки, що досліджує процес навчання суспільствознавчих дисциплін з метою підвищення його ефективності та якості. Назва «суспільствознавство» є узагальненням тих шкільних курсів, які мають філософську основу і викладаються в сучасних школах як «Людина і світ», «Філософія», «Основи філософських знань» та ін. Викладання дисципліни передбачає проведення лекцій, практичних занять і самостійну роботу. Лекції проводяться в основному за допомогою методу усного викладу з елементами проблемності навчальної інформації та бесіди (на основі обговорення практичних ситуацій з реального навчального процесу – викладання суспільствознавчих дисциплін). У лекційному курсі основний акцент зроблено на теоретичних проблемах організації та проведення уроків з суспільствознавчих дисциплін. Під час викладання суспільствознавчих дисциплін вчителям варто користуватися «Інструктивно-методичними рекомендаціями щодо вивчення в закладах загальної середньої освіти навчальних предметів та організації освітнього процесу у 2018/2019 навчальному році», «Переліком навчальних програм, підручників та навчально-методичних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання в основній і старшій школі закладів загальної середньої освіти з навчанням українською мовою» та підручниками, рекомендованими Міністерством освіти України.

Джерела та література

1. Бакка Т. В. Методика формування практичних умінь майбутніх вчителів суспільствознавства в процесі реалізації підходів до запровадження громадянської освіти. Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова / Укл. П.В. Дмитренко, О. Л. Макаренко. К.: Вид-во НПУ. 2001. Випуск 40. С. 36–37.
2. Бакка Т. В., Ладиченко Т. В. Суспільствознавча освіта в школі. Історія в школах України. № 4. 2003. С.21–23.
3. Вісник: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова / Укл. П. В. Дмитренко. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. 2003. Випуск 5. С. 18-19.
4. Додаток до листа Міністерства освіти і науки України від 03. 07. 2018 р. № 1/9-415. Інструктивно-методичні рекомендації щодо вивчення в закладах загальної середньої освіти навчальних предметів та організації освітнього процесу у 2018/2019 навчальному році // <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/metodichni-rekomendaciyi>
5. Єрмакова І. П. Підготовка майбутнього вчителя суспільствознавчих дисциплін до використання дослідницької технології як педагогічна проблема. Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Сер. : Педагогічні науки. 2014. Вип. 1. - С. 30-33.
6. Кічук Я. В. Ціннісно-орієнтаційна потужність суспільствознавчих навчальних дисциплін у формуванні правової компетентності майбутніх фахівців . Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 16 : Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики. 2012. Вип. 17. С. 101-104.
7. Ладиченко Т. Як пізнати себе ? Методика викладання нового інтегрованого курсу „Людина і світ”. Історія в школах України. № 6. 2004. С. 9 – 12 .
8. Лазебникова А. Ю. Пошуки форм стандартизації змісту освіти в 1990-і рр. Викладання історії та суспільствознавства в школі. 2014. № 5.
9. Методика викладання суспільствознавства в школі / під ред. Л. М. Боголюбова. М. : Владос, 2002.
10. Муляр Н. Методичні особливості проведення нестандартного уроку в курсі "Методика навчання освітньої галузі "Суспільствознавство" . Молодь і ринок. 2014. № 7. С. 63-67.
11. Перелік навчальних програм, підручників та навчально-методичних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання в основній і старшій школі закладів загальної середньої освіти з навчанням українською мовою, Лист МОН від 20.08.2018 № 1/9-503 // https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/61788/
12. Смагін І. І. Суспільствознавча компетентність учнів: поняття, зміст, структура. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка . 2014. Вип. 4. С. 39-44.
13. Суходольська Н. П. Методика роботи з тестовими завданнями при вивченні суспільствознавчих дисциплін. Таврійський вісник освіти. 2016. № 1. С. 47-56.

